

**“ВОЛИНСЬКА ПОЛІТИКА”
ВОЄВОД Г. ЮЗЕВСЬКОГО ТА А. ГАВКЕ-НОВАКА
1928 – 1939 РОКІВ:
ПРОБЛЕМИ УКРАЇНО- ТА НІМЕЦЬКОМОВНОЇ ОСВІТИ**

Стаття присвячена дослідженню проблем україно- та німецькомовної освіти крізь призму розгляду так званої “волинської політики” польських воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака в 1928 – 1939 рр.

Особлива увага приділяється аналізу політики колонізації та утравізації на Волині по відношенню до українського та німецького населення, що спричинила боротьбу за національну школу українців і німців як боротьбу за свою загрожену етнічність.

Der Artikel dient der Erforschung der Probleme der ukrainisch- und deutschsprachigen Bildung unter dem Gesichtspunkt der Betrachtung der sogenannten “Wolyniener Politik” von Heerführern G. Jusewskyj und A. Gawke-Nowak 1928 – 1939.

Es wird schwerpunktmäßig eine Analyse der Kolonisierungspolitik und der Utravisation in Wolynien im Bezug auf die ukrainische und die deutsche Bevölkerung, die einen Kampf für nationale Schulen der Ukrainer und der Deutschen so wie einen Kampf für ihre bedrohte Volkszugehörigkeit bewirkt hat, durchgeführt.

Дуалізм економічної та соціокультурної занедбаності, переобтяжений поліетнічністю та поліконфесійністю населення Західної Волині впродовж міжвоєнного двадцятиріччя Польського державного урядування, став чинником неспромоги випрацювати всеосяжну, оптимальну та результативну концепцію входження краю до цілокупності II Речі Посполитої. Це попервах оберталось, з одного боку, нездоланим песимізмом польських владців, що, мовляв, із огляду “на швидко зростаючу українізацію Волинь уже видається втраченою для польськості”¹, а з другого, – раціоналізацією розуміння нагальної необхідності власне “волинської політики” задля “скерування українського руху в певні рамки, які ускладнювали б агітацію зі Східної Галичини”². Програмно-політичне узасадничення “волинської політики” воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака мусило би забезпечити досягнення поставленої мети.

Відтак, із твердим переконанням про те, що польська рація стану вимагає якнайтіснішого поєднання Волині з Річчю Посполитою, прибув до Луцька у червні 1928 р. новопризначений воєвода Генрик Юзевський. Обрання інтеграції як засадничої мети було покладено в основу “волинського експерименту” Г. Юзевського³.

Воєвода розпочав зі з’ясування загальної ситуації на Волині та визначення найважливіших намірів на майбутнє, у шкільництві зокрема. Як стривожено зазначив у звіті Г. Юзевський, спроможність освітньої інфраструктури залишалась доволі низькою, тому, що “в 1927 – 28 н.р. на Волині отримувало освіту 111843 дитини (51,1 %) у 1185 початкових школах, а 106943 (48,9 %) – зростає до цього часу в неосвіченості та неписьменності”⁴. Такий стан був реальною загрозою на шляху долучення української молоді до польської культури.

Національно-освітні складові “волинської програми” Г. Юзевського визначалися поволі та обачно. Конкретні способи її виконання було викладено волинським воєводою у грудні 1929 р. на конференції воєвод східних кресів у Луцьку: “Державну асиміляцію та тісне згуртування краю з Річчю Посполитою варто розуміти не як винародовлення, не тільки як творчий процес взаємного проникнення двох культур, але й як насичення українських

національних рис паростками польської [культури]”. Максимально результативною мусила стати запропонована Г. Юзевським програма створення системи освітнього бікультуралізму – програма “поєднання національних елементів із державною культурою”, а тому контрольованих поступок українцям у сфері їхніх культурно-освітніх зацікавлень через будівництво нових шкіл, створення підручників українською мовою і т.п. Та по суті Г. Юзевський залишався прихильником утравкістичної, двомовної школи, яку в програмі було приховано під назвою “бікультуральної” школи. Суголосну з воєводою позицію у дискусіях щодо тез програми посів куратор Волинського шкільного округу Г. Шельонговський, який за бажаний тип школи вважав утравкістичну або польську школу з українською мовою як предметом навчання, бо саме такі школи “повинні забезпечувати знання польської мови та культури як державної”. Долучаючись до обговорення теми утравкізму та курсу на асиміляцію у шкільництві, візитатор Кременецького ліцею Ю. Понятовський застеріг від “як надто поверхневих, так і надто механічних методів асиміляції та покvapливої ліквідації українських шкіл”, то ж бо лише бікультуральні школи “не забезпечать успіху державній позиції у освітній політиці на східних кресах”. А воєводи віленський та новгородський В. Пачкевич і З. Бечкович висловились критично щодо утравкістичних шкіл у порівнянні з кращими та конкурентноспроможнішими польськими школами на шляху ліквідації непольських шкіл ⁵.

Основні напрями ментальної перебудови як передумови польсько-українського порозуміння на Волині Г. Юзевський визначив на нараді керівників воєводської адміністрації 16 липня 1929 р. Завданням першорядної ваги було конструювання українського життя на Волині відповідно до ідеології опертя на Польщу на засадах дифузії культур, оскільки із надто загальної точки зору воєводи, українська громада піддатна державній асиміляції та готова до співпраці з поляками ⁶.

Здійснення цього завдання змушувало Юзевського зосереджувати увагу на шкільних справах, бо школа створювала широкі можливості для взаємин польської та української молоді згідно з основними тезами його програми. В основу шкільної політики воєводи було покладено переконання, що “система і організація початкового шкільництва на Волині мусить дати найбільші гарантії забезпечення істинних потреб людності. Існуюча система шкільництва, викликаючи постійне занепокоєння і незадоволення української людності, мусить допровадити до започаткування бурхливого процесу українського приватного шкільництва, вочевидь імпортованого із Малопольщі” ⁷.

Всупереч деклараціям, поступки освітнім інтересам українців були мізерними. Домінуюче на Волині утравкістичне шкільництво не викликало жодних застережень Г. Юзевського, а от можливості його корекції на користь українців через шкільні плебісцити непокоїли воєводу. Волинський першоурядовець уважав, що українці використовують опитування для антидержавної пропаганди і роздмухування конфліктів на кресах ⁸. Санкціонований воєводою опір шкільним опитуванням став причиною того, що у воєводських документах, ситуаційних звітах повітових коменд поліції плебісцити називались “українською націоналістичною акцією”⁹, а місцеві чиновники не досить прагнули проводити на Волині повторні опитування, які зініціювало в 1932 р. товариство “Рідна школа” зі Львова. Як свідчить звіт самого воєводи у 1932 р. шкільні плебісцити мали відбутися у 742 школах, а відбулися – у 120, результати ж визнані – лише у 63. На українську та польську мови переведено по одній школі, а зутравкізовано – 6 шкіл. У 1933 р. плебісцити не проводились, хоча таких шкіл було 869 ¹⁰, тож і залишилось на Волині лише чотири приватні українські школи. У той же час олинські чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни – 5, євреї – 57, німці – 66 ¹¹. Утішений воєвода писав до Варшави: “Останні результати плебісциту не дали негативних результатів” ¹². То ж проголошуваний Г. Юзевським бікультуралізм у шкільництві проявляв себе у переважанні двох типів шкіл – однорідної польської та утравкістичної.

Варто також зазначити, що при всьому оригінальному ідеологічному оформленні національно-освітні компоненти “волинської програми” Г. Юзевського улягали практиці адміністрування багатонаціональною територією. Неоднозначне ставлення воєводи до інших національних меншин, зокрема чехів і німців, – визначалось їхнім ставленням до його політики.

Як чужорідний елемент поцінував Г. Юзевський, зокрема, німецьку меншину Волині, вбачаючи в ній ще й постійно діючу приховану загрозу ¹³, а тому послідовно дотримувалася

“Директив польської внутрішньої національної політики” (1926) щодо одержавлення німецького шкільництва та постійного контролю за освітньо-культурними ініціативами¹⁴. Початок урядування Г. Юзевського на Волині виявляє “дивовижний” статистичний феномен щодо німецькомовного шкільництва. Так, згідно “Rocznikow Statystyki RP” за 1928 – 1930 рр. на Волині у 1927 – 1928 н.р. була одна державна початкова школа з німецькою мовою навчання (45 учнів), а в 1928 – 1929 н.р. – вже 30 (891 учень). Такий стрімкий кількісний ріст державних початкових шкіл із 1928 р. дозволяє припустити, що по суті справи приватне шкільництво було набагато чисельнішим, аніж згідно з офіційними даними. Як інформує З. Ціхоцька-Петражицка, державні школи виникали через цілеспрямовану ететизацію (одержавлення) тих приватних шкіл, які мали найпридатніші шкільні приміщення та кваліфікованих учителів. Щодо способів одержавлення, то вони були, радше, примусово-бюрократичними, аніж договірно-консенсусними. “Обрахунки ці є неправдоподібно заниженими, – пише дослідниця, – бо ж у кожній із більших німецьких колоній існує школа: напр., у Луцькому повіті згідно переліку немає жодної німецької школи, в той час як у ході власних об’їздів зустрічала їх у низці таких колоній, як Антонівка, Гараджа, Гнідава та ін. Тому кількість німецьких шкіл, які подає GUS (Головне управління статистики) є неправдиво низькою, а за найбільш вірогідну варто вважати інформацію, отриману від волинських пасторів”. Згідно з інформацією пасторів, які до 1932 р. були організаторами більшості німецькомовних шкіл, у чотирьох парафіях, де проживали німецькі колоністи: Луцькій – Рожищенській, Рівненській та Тучинській у 1929 р. було 70 шкіл, із них 53 – приватні, а 17 – державних. Школи відвідували від 3 до 3,1 тис. дітей, із них у приватних школах навчалось від 2,2 до 2,3 тис. дітей, а в державних – 800 дітей. Основним типом німецькомовних шкіл були “канторські школи”¹⁵.

Шкільний кураторіум на Волині підтримував канторські школи до запровадження у березні 1932 р. реформ Януша Єнджеєвіча (“єнджеєвічувки”), а потому вирішив ці школи просто зліквідувати, а на їх місці у перспективі планував заснувати державні, але вже неодмінно утравістичні, польсько-німецькі школи. Свавільно-бюрократичний спосіб ліквідації канторських шкіл на Волині спричинив скандал на рівні МЗС Польщі, після того як женевський журнал “Semaine religieuse” за 1 та 8 квітня 1933 р. опублікував статтю “La situation religieuse en Pologne” про освітній чинник урядового переслідування протестантів на Волині. Міністерство релігійних культів і народної освіти (MWRiOP) Польщі за поданням шкільного куратора з Луцька так визначило причину дій властей: “Науковий і виховний рівень канторських шкіл незмінно низький, господарські умови – злиденні, канторами були і є люди без учительської освіти, а колишні вчителі державних початкових шкіл звільнені за професійну невідповідність”¹⁶. Тоді Німецька шкільна спілка – центральна інституція із проблем німецького шкільництва в Польщі, відкривши на Волині шкільний відділ (Shulstelle Wolhynien) для координації освітньої діяльності та розпорядження цільовими субвенціями, відряджає на Волинь 15 випускників учительської семінарії у Лодзі та приступає до будівництва нових шкільних приміщень для організації приватних німецьких шкіл. Ці школи мали значно вищий рівень викладання, аніж канторські¹⁷. Також у Рожищах щороку відбувалися з’їзди молодих учителів для підвищення їх кваліфікації та набуття досвіду громадської діяльності, які державна адміністрація поцінювала як спроби перетворити “школи на острови німецької культури, які відкидають все що є польське”¹⁸.

За даними президії Ради міністрів у 1934 – 1935 н.р. 4,3 тис. німецьких дітей на Волині відвідували 334 державні початкові школи з польською та українською мовами навчання, 1,6 тис. – 26 приватних шкіл із німецькою мовою навчання і 80 – три приватні школи з польською мовою навчання¹⁹. Однак будівництва та відкриття нових приватних німецьких шкіл державні органи не дозволяли, воліючи відкривати винятково державні утравістичні школи. Так, під офіційним приводом недопущення дезорганізації навчання в державній однокласній утравістичній школі с. Річище Дубнівського повіту місцевій німецькій громаді не дозволили відкрити приватну школу, використавши під неї молитовний дім. Однак мізерія годин на німецьку мову в школі, вірогідно, змушувала кантора О. Льойшнера вдатися до додаткового нелегального навчання дітей. Для вчителя та шкільного інспектора, які 16 червня 1936 р. відвідали молитовний дім, розташування лав у ньому, демонстраційні карти на стінах та зошити стали свідченням того, що кантор навчає дітей. І хоча дубнівський повітовий староста визнав дефіцит належних доказів, О. Льойшнера було-таки оштрафовано на 100 зл. або 25 днів

арешту²⁰. Однак із місячного ситуаційного звіту за березень 1937 р. довідуємося, що в Річищах попри всі адміністративні репресалії “людність не задоволена навчанням дітей у державній школі, а тому посилає їх до приватного вчителя О. Льюшнера, який навчає їх німецькій мові у нелегальній школі”²¹.

За таких умов урядування Г. Юзевського дійшло до відчутного обмеження приватного німецького шкільництва на Волині. У меморіалі пастора А. Кляйндінста, надісланого до MWRiOP у травні 1938 р., вказувалося на те, що після впровадження “енджеєвічувки” на Волині залишилось лише 27 приватних шкіл. Згодом було закрито ще дві школи, а в 1938 р. кураторіум надіслав попередження про намір закрити ще п’ять шкіл із причин невідповідності приміщень, низького рівня викладання та порушення статуту. Внаслідок дій шкільних властей серед 7,5 тис. німецьких дітей шкільного віку 5,8 тис. не вивчали в школі німецької мови²².

Не виділяв Г. Юзевський і українців, бо був, як зазначає Я. Кенсік, послідовним прихильником сформульованого Ю. Пілсудським “кардинального постулату польської рації стану в шкільництві”, на сторожі якого був тодішній учительський корпус Волині, сформований переважно з поляків, що походили з Малопольщі та Познанського воєводства. Так, у 1932 – 1933 н.р. у всіх типах шкіл на Волині працювало 3446 учителів, та лише 451 (13,1 %) були українцями, 128 (3,7 %) – були росіянами, а 2795 (81,1 %) складали поляки²³. Що ж до частки початкових українських шкіл на Волині, то впродовж десяти років вона залишалася незмінною, ледь сягаючи 0,4 % = 8 приватних початкових шкіл, а державних через свідомо обрану де етатизацію (роздержавлення) не було зовсім. У загальній структурі волинського шкільництва домінували польські школи з українською мовою як предметом викладання – 40,9 % (853) від загалу, школи польські – 26,6 % (555) та утраквістичні 24,9 % (520)²⁴.

Таким чином, кількість українських шкіл була в крайній диспропорції до кількості українців на Волині, а шкільну політику Г. Юзевського щодо українських запитів відзначала глибока обережність. Але у квітні 1938 р. Г. Юзевського було-таки звільнено з посади та переведено воєводою до Лодзі. Тільки після цього у ґрунтовному підсумковому рефераті щодо своїх бачень майбутнього національних відносин на східних кресах він зазначив, що “подальший розвиток відносин на Волині можна уявити як збільшення українського стану посідання в шкільництві”²⁵.

На подібну політику годі було й розраховувати. Прибуття до Луцька наприкінці квітня 1938 р. новопризначеного та останнього воєводи Александра Гавке-Новака спричинило суттєві зміни політичної лінії властей саме щодо освітніх зацікавлень національних меншин. Інспірування військовиками, досконалим протеже яких був, як твердить І. Політ, А. Гавке-Новак²⁶, програми “зміцнення польськості” на Волині свідчило про “нерозуміння Варшавою волинських справ, то очевидно треба передбачати, – вважав волинський посол С. Скрипник, – у недалекій уже будучині багато прикрих несподіванок”²⁷. Занепокоєння справдилося, коли в лютому 1939 р. за ініціативою воєводи була розроблена та затверджена міністерством внутрішніх справ нова “програма державної політики на Волині”. Воєвода “категорично стверджував, що жодної іншої, крім усталеної в програмі, державної політики адміністративні органи проводити не можуть і не будуть”²⁸.

Реалізація програми мала сприяти, по-перше, “найтіснішій органічній соборності Волині з цілокупною Річчю Посполитою”; по-друге, “обов’язковому розширенню та поглибленню засад співжиття польської та не польської людності, зважаючи на основоположне твердження про те, що саме державна та національна асиміляція непольської людності є головною метою цього співжиття”. Об’єктом подвійної асиміляції, за А. Гавке-Новаком, повинні були стати росіяни, чехи, німці, а передовсім українці – “національно несвідома православна людність”. Спільна турбота властей, школи та польської громадськості робитиме цей наступ настільки сильним, аби паралізувати конкурентну пропаганду та посилити асиміляційну польську освітньо-культурну потугу за допомогою забезпечення не тільки переваг, а й винятковості польської культури в системі виховання; всеосяжності, універсальності та виключності польського виховного ідеалу; домінування польської мови над непольською; такого шкільного устрою, який би ліквідував окремі національні елементи²⁹.

Така програма, ясна річ, була програмою контрольованого розширення переваг на користь волинських поляків, закріплення дискримінаційних диспропорцій у стані посідання передусім української громади Волині. Тенденція виразної полонізації шкільництва через вилучення

української мови як предмета викладання, закриття української гімназії та духовної семінарії у Кременці, посилення відчуття залишковості та залежності українського шкільництва і вчительства від польських політиків та військовиків лише увиразнювали статус підлеглої нації. Це, як влучно, без жодної упередженості до А. Гавке-Новака, прогнозував Г. Юзевський, дуже швидко викликало небажані та небезпечні зміни в умовах життя на Волині: “Тут у Речі Посполитій патріотична рука польського політика та урядовця з найбільшою жадібністю витісняє краплини української мови за рецептами Ст. Грабського, а одночасно з Совєтів нестримним потоком лине українська мова, якою насолоджується людність Волині”³⁰.

Набагато загостренішими були взаємини воєводської адміністрації з німецькою громадою Волині. Саме стан дискримінування німецького приватного шкільництва став найпотужнішою причиною зростаючого протистояння, перетворивши антишкільну кампанію волинських німців майже на безперервну акцію громадянської непокори³¹. Але воєвода у своїй діяльності ретельно дотримувався визначених у грудні 1938 р. міністерством внутрішніх справ “Директив ставлення до німецької меншини”, які передбачали зосередження німецьких дітей у державних школах, карно-адміністративне переслідування учасників шкільних страйків, саботаж державними інституціями процесу будівництва приватних німецьких шкіл³², а згодом і повну ліквідацію німецького шкільництва³³. За таких умов годі було вести мову про виконання однієї з головних цілей “волинської програми” А. Гавке-Новака, як її визначив сам воєвода: “З меншинами на Волині мусить бути налагоджена співпраця і співжиття в атмосфері спокою та взаємної довіри”³⁴.

Таким чином, “волинська політика” воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака стала помітним регіональним суспільно-політичним явищем на схилку 1920 – 1930-х років як із точки зору її політичного впровадження, так із ментальних вимірів її узасадничення. Побудувавши освітню політику на твердому переконанні, що системи національного шкільництва є інституційованими формами усталення та збереження національних ідентичностей, що було вкрай важливо для багатонаціонального громадянства волинського воєводства, Г. Юзевський та А. Гавке-Новак, однак, діючи націоналістично, уможливлювали використання освітніх установ для забезпечення процесів переінакшення тамтешніх етнічних меншин на ґрунті польської самототожності: чи еволюційно-неминучого (Г. Юзевський), чи радикально-примусового (А. Гавке-Новак). Обрані заради цього на Волині полонізація та утраквізація – або в спосіб роздержавлення україномовного, або через одержавлення німецькомовного шкільництва – спричинилися до зворотнього ефекту – боротьби за національну школу українців і німців як боротьби за свою загрожену етнічність. Запанування у тодішній шкільній політиці на Волині функціоналістського підходу – штучного конструювання структури шкільництва та його мовного режиму без послідовного зв'язку з національною структурою населення воєводства – викликало суспільне (в межах національних громад) несприйняття та спротив, а по тому – конечний неуспіх самої “волинської політики”.

¹ Centralne archiwum wojskowe w Warszawie (далі – CAW), Ministerstwo Spraw Wojskowych (далі – MSW), Biuro Wyznań Niekatolickich, sygn. I. 300. 20. 63 “O polityce państwowej wobec prawosławia w Polsce”.

² Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 9-а. – Спр. 2. – Арк. 39.

³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), Urząd Wojewódzki Wołyński (далі – UWW), sygn. 277/I – 1 “Wojewoda Józewski o sprawie ukraińskiej – wywiad przeprowadzony M. Pruszyńskim dla czasopisma “Bunt Młodych” 5. IX. 1935 r.” – к. 33.

⁴ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 547. – Арк. 1.

⁵ AAN, UWW, sygn. 277/I – 1 “Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2 – 3. XII. 1929 r.” – к. 2, 20, 21 – 24, 26, 30, 28 – 29.

⁶ ДАВО. – Ф. 34. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 143 зв., 144.

⁷ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (далі – BUW), Dział Rękopisów (афр – DR), Papiery S. Stempowskiego, акс. 361 “H. Józewski, Sprawozdanie obrazujące sytuację woj. Wołyńskiego, XI. 1935 r.”

⁸ AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (далі – MSW), Wydział Narodowościowy, sygn. 1037 “Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające” Stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyńiu”. 1933 r.” – к. 4.

⁹ ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3254. – Арк. 4, 5, 6.

¹⁰ AAN, UWW, sygn. 277/I – 1 “Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie wojewody Józewskiego. 1936 r.” – к. 30.

¹¹ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4832. – Арк. 19; Там само. – Спр. 4831. – Арк. 15.

- ¹² AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej – MSW), Wydział Narodowościowy, sygn. 1037 “Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające” Stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyńiu”. 1933 r.” – k. 4.
- ¹³ AAN, UWW, sygn. 277/ I – 1 “Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2 – 3. XII. 1929 r.” – k. 11.
- ¹⁴ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4831. – Арк. 5.
- ¹⁵ Cichocka-Petrażycka Z. Żywiół niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – S. 140, 142 – 143.
- ¹⁶ AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych Międzywyznaniowe, sygn. 385 “Informacja prasowa, konferencje międzyministerialne, zajęcia na tle wyznaniowym, wytyczne polityki Ministerstwa. 1918 – 1939”. – k. 99, 106.
- ¹⁷ Iwanicki M. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918 – 1939. – Warszawa, 1978. – S. 223.
- ¹⁸ CAW, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (dalej – GISZ), sygn. 302. 10. 24 “Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939”. – k. 15.
- ¹⁹ Mauersberg St. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918 – 1939. – Wrocław, 1968. – S. 153.
- ²⁰ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 3866. – Арк. 28, 31, 32.
- ²¹ AAN, UWW, Wydział Społeczno-polityczny, sygn. 277/ II – t. 8 “Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne z ruchu społeczno-politycznego i narodowościowego za 1937 r.” – k. 4a.
- ²² AAN, MWRiOP, Wydział Szkolnictwa Powszechnego, sygn. 162 “Sprawy szkół z niemieckim językiem nauczania. 1934 r.” – k. 122 – 123.
- ²³ Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna J. H. Józewskiego. 1892 – 1981. – Wrocław, 1995. – S. 90 – 91, 121.
- ²⁴ Statystyka szkolnictwa, 1937/1938. – Warszawa, 1939. – S. 27.
- ²⁵ BUW, DR, Papiery S. Stempowskiego, akc. 361 “Memoriał Henryka Józewskiego b. wojewody wołyńskiego w sprawie polityki państwowej na Wołyniu. 1938”.
- ²⁶ Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka (1938 – 1939)// Przegląd Wschodni. – 1999. – T. V. – Z. 4 (20). – S. 711 – 712.
- ²⁷ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 34.
- ²⁸ Там само. – Оп. 9. – Спр. 4671. – Арк. 14 – 15.
- ²⁹ Там само. – Арк. 16, 17 – 18, 2, 6, 17 – 18.
- ³⁰ BUW, DR, Papiery S. Stempowskiego, akc. 361 “Memoriał Henryka Józewskiego b. wojewody wołyńskiego w sprawie polityki państwowej na Wołyniu. 1938”.
- ³¹ AAN, MSW, Wydział Narodowościowy, sygn. 984 “Korespondencja w sprawie likwidacji szkolnictwa niemieckiego w Polsce. 1938 – 1939”; CAW, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (dalej – GISZ), sygn. 302. 10. 24 “Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939”.
- ³² CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302. 4. 121 “Referat dot. ruchu naturalnego ludności w Polsce, emigracjach żydowskich oraz wytyczne postępowania z mniejszością niemiecką. 15. I. 1938 – 21. XII. 1938.” – k. 77b – 78.
- ³³ CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302. 4. 123. “Sytuacja Niemców w Polsce – referat. Wytyczne polityki wyznaniowej na ziemiach wschodnich. 13. I. 1939 – 21. VIII. 1939.” – k. 128.
- ³⁴ CAW, GISZ, sygn. 302. 10. 24 “Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939”. – k. 184.